

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

NAMİQ SALEH oğlu QAFAROV

**OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEİLDƏN
YARANAN ADLAR**

5710.01 – Türk dilləri

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F A R A T I

BAKI - 2018

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Filologiya fakültəsinin
Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Kamal Mehdi oğlu Abdullayev
Akademik

Rəsmi opponentlər:

İlhami Yusif oğlu Cəfərsoy
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Kamil Kamal oğlu Bəşirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universiteti, Türkologiya kafedrası.

Müdafiə “___” _____ 2018-ci il tarixdə saat _____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **S.Y.Məmmədova**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Türkologiyada söz yaradıcılığı məsələsi barədə çoxlu sayda elmi-tədqiqat əsərləri meydana gəlsə də, hələ də onun həll olunmamış problemləri vardır; xüsusilə söz yaradıcılığı nəzəriyyəsi, söz yaradıcılığının həddləri, onun dil sistemində yeri və s. məsələlər bu qəbildən hesab oluna bilər. Bu səbəbdən onlara yeni tərzdə yanaşmaq, söz yaradıcılığının bütün konturlarını müəyyənləşdirmək, onun spesifik əlamətlərini hərtərəfli şəkildə təhlil edib öyrənmək bir zərurət kimi qarşıya çıxır. Söz yaradıcılığının mühüm hissəsi feil bəhsi ilə əlaqədardır. Feilin bir nitq hissəsi kimi formalaşması, onun morfoloji və semantik əlamətlərinin zənginləşməsi söz yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır. Oğuz qrupu türk dillərində söz yaradıcılığının mühüm tərəfini əhatə edən bu məsələnin ümumtürkoloji istiqamətdə öyrənilməsi dissertasiya mövzusunun aktuallığını şərtləndirir. Çünki ayrıca götürülmüş bir türk ədəbi dilində söz yaradıcılığı ilə bağlı spesifik tərəflər ola bilər, lakin məsələnin oğuz qrupu türk dilləri kontekstində işıqlandırılması problemin universal tərəflərini də müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Dissertasiyanın mövzusu birbaşa söz yaradıcılığı prosesi ilə bağlıdır; məsələnin türkoloji dilçilik kontekstinə çıxarılması isə türk dillərində söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin kamilləşməsinə ciddi təsir edə və onda müşahidə olunan müəyyən boşluqları doldura bilər. Bu səbəbdən də feillərdən həm morfoloji, həm də sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin belə geniş elmi-lingvistik aspektdə tədqiq olunması təkcə ümumtürkoloji deyil, həm də ümumnəzəri-filoloji baxımdan da xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Feillər dilin morfoloji və leksik inkişafında böyük rola malikdir; onun digər nitq hissələri ilə əlaqəsinin və zənginləşdirici rolunun sinxronik və diaxronik səciyyəli faktlarla təsbit olunması dil sisteminin paradiqmatik-sintaqmatik ierarxiyasının öyrənilməsi baxımından da mühüm aktuallıq kəsb edir. Çünki dilin qlobal sistemi onun elementlərindən təşkil olunur, həmin elementlərin dil sistemindəki yerini, eyni zamanda onun dildəki morfematik- və leksematik-funksional işlənilmə inventarını müəyyənləşdirmək isə bu gün türkoloji dilçiliyin gündəmində olan ən vacib məsələlərdən biridir.

Dissertasiyanın mövzusu həm də elmi-metodiki cəhətdən aktualdır, çünki feilin tədrisi zamanı bir sıra mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmək üçün qeyd olunan elmi tədqiqatın nəzəri nəticələri böyük

əhəmiyyət kəsb edə bilər. Eləcə də ad nitq hissələri ilə bağlı bir sıra problemlərin tədrisində sözügedən elmi-tədqiqat işi öz müsbət təsirini göstərə bilər.

Tədqiqatın obyektı: Dissertasiya mövzusunun tədqiqat obyektı Oğuz qrupu türk dilləridir; tədqiqat prosesində zərurət olduğu halda, digər türk dilləri materiallarına da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın predmeti: Tədqiqatın predmeti oğuz qrupu türk dillərində feillərdən ad yaratmadır; daha doğrusu, leksik və ya sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə feillərdən düzələn adlardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Elmi tədqiqatın əsas məqsədi oğuz qrupu türk dillərində feillərdən ad yaratmanın vasitə və üsullarının, onların spesifik xüsusiyyətləri və ümumi əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– Nəzəri dilçilikdə söz yaradıcılığı probleminin əsas istiqamətlərinin nəzərdən keçirilməsi;

– Söz yaradıcılığının statusu məsələsinə elmi-metodoloji münasibət bildirilməsi;

– Türkologiyada, o cümlədən də Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin inkişafının nəzərdən keçirilməsi və onun əsas konturlarının aydınlaşdırılması;

– Oğuz qrupu türk dillərində feildən ad yaratmanın üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi;

– Feildən ad yaratmanın modellərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfədir ki, oğuz qrupu türk dillərində feildən ad yaratma problemi öyrənilir. Həmin məsələnin bu səviyyədə tədqiqata cəlb olunması türkologiyada söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin bir sıra qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirir. Məsələn, feilin növ şəkilçilərində leksiklik və qrammatiklik əlamətləri, şəkilçilərdə leksik-qrammatiklik və ya qrammatik-leksiklik nədir; feillərdə sözdüzəldiciliklə sözdəyişdiriciliyin sərhədləri və s.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar: Elmi tədqiqatdan alınan aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılır:

■ Oğuz qrupu türk dillərində feillərdə söz yaradıcılığı leksik və qrammatik-leksik əlamətlərlə səciyyəvidir;

■ Feilin növ şəkilçiləri ikili funksiyaya malikdir; leksikliklə qrammatiklik bu kontekstdə bir – birinə həddən artıq yaxınlaşır və uzaqlaşır;

■ Oğuz qrupu türk dillərində feildən adyaratma mahiyyətə ümumtürk kontekstində universal xarakter daşıyır;

Tədqiqatın əsas nəzəri mənbəyi: Tədqiqatın əsas nəzəri mənbəyi nəzəri dilçilikdə, eləcə də müxtəlif türk dillərində söz yaradıcılığına aid yazılmış elmi tədqiqat əsərləridir. Həmin əsərlər nəzəri dilçilikdə konseptual məzmununa görə xüsusi dəyərləndirilir. Bunlarla yanaşı çağdaş türkdilli lüğətlərdən və Mahmud Kaşğarının “Divanü Luğat-it-Türk”, Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Hilyətül-İnsan və Həlbətül-Lisan”, Əsirəddin Əbu Həyyan Əl-Əndəlusinin “Kitab əl-İdrak-Lisan əl-Ətrak”, əsərlərindən də yetərinə istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası: Tədqiqatda təsviri-müqayisəli, müqayisəli-tarixi və təsviri metoddan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın tələblərinə müvafiq olaraq oxşar dil faktlarının Azərbaycan, türkmən, qaqauz, türk dillərində təsvir verilmiş, yeri gəldikcə də sözügedən materiallar müxtəlif linqvistik aspektlərdə digər türk dilləri ilə də müqayisə olunmuşdur. Tədqiqat metodlarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi dissertasiya mövzusunun hərtərəfli işlənilməsinə imkan vermişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Dissertasiya mövzusunun elmi tədqiqatın aparılmasının böyük praktik əhəmiyyəti başlıca olaraq tədris prosesi və tədrislə bağlı müxtəlif metodiki vasitələrin və türk dillərinə aid morfoloji lüğətlərin hazırlanması ilə bağlıdır. Eləcə də tərcümə və türk ədəbi dillərində ədəbi mətnlərin bir-birinə uyğunlaşdırılması prosesində, müxtəlif leksik, morfoloji və frazeoloji səciyyəli alqoritm cədvəlləri və korpuslarının hazırlanmasında bu əsərin nəticələrinin praktik əhəmiyyəti ola bilər.

Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti: Dissertasiya üzrə aparılan elmi-tədqiqat işi ümumtürkoloji əhəmiyyətə malikdir; yəni, dilin morfoloji sisteminin inkişafı, nitq hissələri arasında semantik-funksional əlaqə, morfolojiya ilə leksikanın əlaqəsi, predmet və hadisələrin adlandırılmasının üsul və vasitələri; söz yaradıcılığı kimi mühüm linqvistik anlayışların təhlili nəzəri materiallarla zənginləşdirilir. Digər tərəfdən, mürəkkəb yolla söz yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətləri feillərdən yaranan adlar kontekstində nəzərdən keçirilməklə türk dillərində söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinə müəyyən qədər aydınlıq gətirilir. Məsələnin belə geniş aspektdə tədqiqi nəzəri dilçilikdə söz yaradıcılığının universal xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın aprobasiyası: Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikası və onun hüduqlarından kənarə çıxan məqalələrdə əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu: Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Hər fəsil isə öz növbəsində ayrı – ayrı yarımfəsillərə ayrılır.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

«Giriş»də dissertasiya mövzusunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, araşdırma istiqamətləri, metodları, mənbələri, elmi- nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın **I fəslı** “**Dilçilikdə söz yaradıcılığı probleminin tədqiqinə dair**” adlanır və üç yarımbaşlığı əhatə edir.

Birinci yarımbaşlıq “Nəzəri dilçilikdə söz yaradıcılığı problemi” adlanır. Burada söz yaradıcılığı probleminin XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq tədqiqatə cəlb olunmasından və sovet epoxasında söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin Moskva, Sankt-Peterburq, Kazan və Xarkov dilçilik məktəblərinin apardığı tədqiqatlar əsasında müəyyənəlməsindən bəhs olunur. Kazan dilçilik məktəbinin bu sahədəki nailiyyəti onda idi ki, dünyada ilk dəfə olaraq canlı dillərin fonologiyası və söz yaradıcılığının sinxron təhlili metodikasını işlənilib hazırlanmışdı. Sözügedən konsepsiya dilçilik elmində dinamiklik ilə statikliyin vahidliyini əksliklərin vəhdəti kimi qəbul edir və bu əsasda sözə statiklik, morfolojiyə dinamiklik kontekstində yanaşılır və onlar bir-birindən fərqləndirilirdi. Sözü statik-morfoloji təhlili struktur-semantik səciyyəyə daşıyan “canlı söz” yaradıcılığı assosiasiyalarına əsaslanır¹.

XX əsrin 50-ci illərində V.Vinoqradovun təmsalında söz yaradıcılığı nəzəriyyəsi mühüm nailiyyətlər əldə etdi. Onun “Словообразования в его отношении к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственных языков)”² adlı məqaləsi dilçilikdə böyük əks-səda yaratdı. İlk dəfə olaraq o, söz yaradıcılığının

---

¹ Г.А.Николаев. Теоретические проблемы русского словообразования. СПб: Наука;Вологда ВГПУ, 2007. с.7-29

²ВиноградовВ.В. Словообразования в его отношении к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственных языков). Изб. Труды. М.Наука. 1975.с.106-220

leksikologiya ilə morfologiyanın aralığında yerləşdiyini qeyd etdi və onun izomorf xüsusiyyətini və həmin dil səviyyələri ilə sıx əlaqəsini açıb göstərdi; bu, söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin inkişafında çox mühüm bir addım idi.

Bu tədqiqatlarda diqqəti çəkən digər məsələ iki mühüm faktorla bağlı idi. Onlardan biri, söz yaradıcılığının özgə dillərin təsiri ciddi olduğu halda belə, dilin digər yarım sistemləri ilə müqayisədə aktiv əks təsir gücünə malik olması; ikincisi isə söz yaradıcılığının cəmiyyətdə baş verən iqtisadi, siyasi və sosial hadisələrə operativ reaksiya vermək qabiliyyəti ilə bağlıdır.

Söz yaradıcılığı nəzəriyyəsi və praktikasının formalaşması bir neçə mərhələdən keçmişdir. Onların bəzilərinə öləri nəzər salaq.

Morfoloji mərhələ. Bu mərhələdə söz yaradıcılığının minimal vahidi kimi morfem əsas götürülür; söz yaradıcılığına morfoloji prizmadan yanaşılır.

Struktur-semantik mərhələ. Burada əsas kriteriya düzəltmə sözün struktur-semantik münasibətləridir. Söz yaradıcılığında motivləşmə anlayışı da bu mərhələdə meydana çıxmışdır.

Onomasioloji yanaşma isə Polşa və Çex dilçilərinin əsərlərində formalaşmışdır ki, onun da məğzində sözün nominativ mənası dayanır.

Funksional-semantik yanaşmada isə düzəltmə sözün canlı nitqdə və mətndə fəaliyyəti əsas götürülür.

İkinci yarımbaşlıq “Türkologiyada söz yaradıcılığının öyrənilməsi tarixindən” adlanır. Türk dillərində söz yaradıcılığının öyrənilməsinin tarixi çox qədimdir, yəni bu məsələnin araşdırılması, mövcud mənbələrə əsasən, müqayisəli türkologiyanın meydana gəlməsi hadisəsinə qədər gedib çıxır. Bildiyimiz kimi, müqayisəli türkologiyanın yaranması M. Kaşğari və onun məşhur “Divanü-lüğət-it Türk” əsərinin adı ilə bağlıdır. XI əsrdə yazılmış bu əsər təkcə türkologiya üçün deyil, bir çox parametrlərinə görə dünya dilçiliyi üçün də çox qiymətli bir xəzinədir. Bundan sonra həmin müqayisəli-türkoloji dilçilik ənənəsi İbn-Mühənnanın təmsalında inkişaf etdirilmiş, ümumiyyətlə, XII-XVIII əsrlərdə türk dillərinə dair yazılmış qrammatika kitablarında da yer almışdır¹. XIX əsrdən etibarən isə söz yaradıcılığı daha geniş aspektdə öyrənilməyə başlanılmışdır. M. Kazım bəy və K.Bötlinq bu istiqamətdəki tədqiqatları daha da dərinləşdirmişdir. Göründüyü kimi, XIX əsrdə türkologiyaya aid əsərlərin meydana gəlməsi söz yaradıcılığı barədəki

---

¹ Musayev M.M. Türkoloji dilçilik, Dərslik, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2012, 454 s.

elmi təsəvvürləri daha da genişləndirdi və sonrakı dövrlərdə onun inkişafında mühüm rol oynadı. Əgər M.Kazım bəy türkoloji istiqamətdə tədqiqat aparırdısa, K.Bötlinq bu məsələni daha geniş aspektdə - Altay dilləri kontekstində öyrənirdi. Mahiyyət və məzmunca bir -birinə yaxın olan bu tədqiqatlar türkologiyada söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin formalaşmasında ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Söz yaradıcılığının rusistikada olduğu kimi, türkologiyada da əsaslı şəkildə işlənilməsi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Bu dövrdəki tədqiqatlardan biri də A.A.Yuldaşevin “Система словообразования и спряжения глагола в Башкирском языке” adlı əsəridir. O, başqırd dilində söz yaradıcılığından danışarkən onun iki modelindən bəhs edir: 1. Sintetik, yəni sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə; 2. Analitik yolla;

XX əsrin 70-ci illərində bu sahə üzrə türkologiyada meydana gələn dəyərli tədqiqatlardan biri də F.A.Qəniyəvə məxsusdur. Onun “Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке” monoqrafiyasında irəli sürdüyü görüşləri, sonralar “Образование сложных слов в татарском языке”¹ adlı tədqiqatında və digər əsərlərində davam etdirilmişdir. Bu da təsadüfi deyil, çünki tatar dili ilə məşğul olan dilçilər hələ XIX əsrin ortalarından bu məsələyə az və çox dərəcədə münasibət bildirmişdilər. F.A.Qəniyev suffiksəl söz yaradıcılığından danışarkən yazır: “Bir çox suffikslərin mənə növləri kəşifdiyi üçün onların mənə növləri üzərində tədqiqat aparmaq məqsədəuyğun deyildir, ya da belə halda eyni bir suffiksin müxtəlif mövqələrdə yerləşməsinə öyrənmək olar ki, bu da verilmiş suffiksin mənasının süni şəkildə parçalanmasına gətirib çıxarar. Tərədici kök üzərində tədqiqat aparmağın digər bir yolu da vardır. Məlum olduğu kimi, isim yaradan suffikslər isimlərə, sifətlərə, feillərə, səstəqlidi və formatəqlidi sözlərə qoşula bilər”².

Sintaktik yolla söz yaradıcılığında sözlər arasındakı sintaktik əlaqə tiplərini müşahidə etmək mümkündür. Burada əsas cəhət sintaktik modelin morfoloji modelə çevrilməsidir³. A.M.Şərbakın “Очерки по

---

¹Юлдашев А. А. “Система словообразования и спряжения глагола в Башкирском языке”М. 1958

²Ганиев Ф.А.Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке”Казань 1974, с. 67

³ Оғуз qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. III hissə. Sintaksis. Redaktorlar: K. M. Abdullayev, M. Mirzəliyeva. Bakı, BSU nəşriyyatı, 2002, s. 5

сравнительной морфологии тюркских языков(имя)¹, eləcə də həmin başlıq altında feil bəhsi üzrə çıxan “Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков(глагол)² monoqrafiyalarında söz yaradıcılığı nəzəriyyəsindən bəhs olunmasa da, praktik faktlara və onların təhlilinə geniş yer verilmişdir; bu şərhlər təsviri xarakter daşıyır.

Türkologiyada söz yaradıcılığının bəzi konturlarının müəyyənlənməsində N. A. Baskakovun böyük xidmətləri vardır. O, şəkilçi ierarxiyası qanuna uyğunluğuna müvafiq olaraq söz əsasında şəkilçi ardıcılığını aşağıdakı cür zonalara bölür: 1.Leksik-qrammatik şəkilçilər; 2.Funksional şəkilçilər;³.

Birinci qrupa daxil olan şəkilçilər sözün real mənasını , sözün əsasını şərtləndirir. Sözün leksik mənasından asılı olaraq leksik-qrammatik söz yaradıcılığının da iki parametri göstərilir; bir qismi feil, bir qismi də adlarla bağlıdır. Bunlar N.A. Baskakov tərəfindən “konvertir” olanlar adlandırılır. İkincisi isə modifikasiya edən adlandırılır – bu şəkilçilər ad və ya feillərin funksiyasını dəqiqləşdirir. O, konvertir edən şəkilçiləri də iki yerə bölür: 1. Ad və feil əsaslarını verballaşdıran; 2. Ad və feil əsaslarını nominallaşdıran; Birinci qrupa ad və feillərdən feil yaradan şəkilçilər daxildir, ikinci qrupa isə ad yaradan şəkilçilər daxildir.

Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının geniş şəkildə öyrənilməsi S. Cəfərovun adı ilə bağlıdır⁴. XX əsrin 50- 60-cı illərində türkologiyada söz yaradıcılığına yanaşma tərzii – konsepsiyası S.Cəfərovun timsalında Azərbaycan dilçiliyində də öz ifadəsini tapmışdır. Bu dövrdə türkologiyada söz yaradıcılığının vasitə və üsulları tədqiqata geniş şəkildə cəlb olunsada, söz yaradıcılığı nəzəriyyəsi prioritet məsələ kimi ön plana çıxıb bilmirdi. S. Cəfərov Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının aşağıdakı yollarını müəyyənləşdirir: 1.Sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi; 2.Sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi; 3.Sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi;⁵.

---

¹ Щербак А.М. “Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков(имя) Ленинград, Наука, 1977 с.96-108

² Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол) , Ленинград, Наука, 1981, с. 139-155

³ Баскаков Н.А. Историко – типологическая морфология тюркских языков.Москва, Наука, 1979, с.188.

⁴ Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı."ADU" nəşriyyatı. Bakı 1960. s.203

⁵ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. "Şərq - Qərb" nəşriyyatı. Bakı 2007. s.121

Bunun ardınca o, qeyd edir ki, “dilimizin söz yaradıcılığı prosesinə məxsus hər üç yol öz inkişaf tarixi etibarilə bir-birinə bağlı olub, biri digərinin yaranmasında və inkişafında çox böyük rol oynamışdır”.

XX əsrin 60-cı illərində söz yaradıcılığı sahəsində fundamental tədqiqatın müəllifi E.V.Sevortyan olmuşdur. Onun “Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке”¹ və “Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке”² əsərləri türkologiyada ciddi əsərlər hesab olunur. O, kitabın birinci hissəsində söz yaradıcılığının statusu məsələsinə toxunur və dilçilikdəki köhnə ənənəyə görə, onun morfologiyaya aid olmasından bəhs edir.

Türk dilçiliyində və ya türkoloji dilçiliyin Türkiyə məktəbində söz yaradıcılığı probleminin tədqiqi Sovet epoxasındakı türkologiyadan geri qalırdı; çünki sovet dilçiliyi qərb dilçiliyi ilə rəqabət vəziyyətində idi, onların bütün sahələrdəki elmi nailiyyətlərinə qısa bir vaxtda adekvat cavab verilmirdi. Bu səbəbdən sovet türkologiyası mükəmməl elmi bazaya malik olduğundan digər elm sahələri kimi böyük nailiyyətlər əldə etmişdi; xüsusilə nəzəri dilçilik yeni-yeni nəzəri ümumiləşdirmələr və elmi nəticələrlə çox zənginləşmişdi.

Türk dilçiliyində söz yaradıcılığı məsələsi sözdüzəldici şəkilçilərin morfosemantikasının bir-bir sadalanması və onlara aid misalların verilməsi ilə məhdudlaşırdı; bu da çox güman ki, məsələyə yanaşmanın metodiki tərəfinə üstünlük verilməsi ilə bağlı idi. Məsələn: M.Erginin hazırladığı “Türk dilbilgisi”³ adlı kitabının müxtəlif nəşrlərinin nitq hissələri bölmələrində müvafiq olaraq sözdüzəldici şəkilçilərdən bəhs edilir, dildə işləklik xüsusiyyətlərinə böyük önəm verilir, təfərrüatı ilə ondan bəhs olunur, lakin həmin məsələ nəzəri müstəviyə gətirilmədiyindən bu morfemlər barədə nəzəri ümumiləşdirilmələrin aparılmasına imkan qalmır.

Türk dilçiliyində şəkilçilərlə bağlı geniş məlumatı prof. Z Korkmazın “Türk Dili Üzerine Araştırmalar”⁴ adlı əsərində rast gəlirik.

---

¹ Севортян Э. Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке Москва, 1962, 642 с.

² Севортян Э. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке. Москва, 1966

³ Ergin Muharrem. Türk dili. "Bayrak/Basım/Yayım/Tanıtım". İstanbul 1990. 579 s. Ergin Muharrem. Türk dil bilgisi. "Bayrak/Basım/Yayım/Tanıtım". İstanbul 2008. 407 s.

⁴ Korkmaz Zeynep. Türk dili üzerine araştırmalar. I cilt. Yükseköğretim Kurulu Matbaasında basılmıştır. Ankara 1995. 959 s.

Türk dilçiliyində qeyd olunan əsərə və sözügedən müəllifin digər əsərlərinə də tez-tez müraciət olunur. Bu əsərdə türk dilinə aid nitq hissələri üzrə bütün şəkilçilər və onların morfoloji xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. XX əsrin 70-80-ci illərində sözügedən istiqamətdəki tədqiqatlar müxtəlif monoqrafiyalarda və elmi jurnal məqalələrində də özünə yer almışdır. Xüsusən prof. Dr. Vecihe Hatiboğlu “Türkcenin ekleri”¹; Yusif Çotuksöken “Türkçe”de ekler- kökler-gövdeler”²; doç. dr. Recep Toparlı “Türk dili”³ ; doç. dr. H. İbrahim Delice. “Türk dilinde işlevsel ek tasnifi denemesi”⁴ və başqalarının bir-birinin ardınca diqqətçəkən əsərləri meydana gəlmişdir. Bu proses müasir türk dilçiliyində indi də davam edir.

I fəslin üçüncü yarımfəslə “Söz yaradıcılığının öyrənilməsinin sinxron və diaxron aspektləri” adlanır. Bildiyimiz kimi dil yarımsistemlərini təşkil edən vahidlər tarixi inkişaf prosesində müəyyən dəyişikliyə uğrayır, bunun nəticəsində onlarda formal və ya semantik dəyişikliklər baş verir. Söz yaradıcılığı vahidlərində baş verən uyğun dəyişikliklər morfosemantik hadisələr olaraq qiymətləndirilir. Bəzən bu aspektdəki dəyişikliklər o həddə çatır ki, onların invariantını və ya ona nisbətən yaxın formanı müəyyənləşdirmək çətinləşir və ya minimuma enir. Ona görə də dilin yarımsəviyyə vahidlərinə sinxron və ya diaxron yanaşma zərurəti meydana çıxır.

Əgər diaxroniya dil vahidlərinin müəyyən zaman kəsiyindəki, daha doğrusu, müxtəlif zamanlar arasındakı intervalda söz yaradıcı vasitələrin mövcud vəziyyətini öyrənsə, sinxroniya onun hal-hazırkı vəziyyətini, yerinə yetirdiyi funksiyasını müəyyənləşdirir. Deməli, söz yaradıcılığına sinxron yanaşma tərzini onun müasir inkişafına görə müəyyənləşdirir; dil vahidi kimi onların icra etdiyi canlı funksiyadan və onun əlaqələrindən çıxış edir.

Dissertasiyanın **II fəslə “Oğuz qrupu türk dillərində feildən ad yaradan şəkilçilər”** adlanır. II fəsil dörd yarımfəsildən ibarətdir. **I yarımfəsil “Feillərin leksik-semantik qrupları”** adlanır.

Məlumdur ki, feil nitqin dinamik məzmunlu hissəsidir. Feildən başqa nitqin heç bir hissəsi feil kimi zəngin və mürəkkəb qrammatik

---

¹ Hatiboğlu Vecihe Türkcenin ekleri Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.1974

² Çotuksöken Yusif “Türkçe”de ekler- kökler-gövdeler. Alyaz Yayınları. İstanbul.1980

³ Toparlı Recep Türk dili, Seyran Yayınları, Sivas,1993;

⁴ Delice İbrahim. Türk dilinde işlevsel ek tasnifi denemesi Sosial Bilimler Dergisi. Sivas.2000;

formaya malik deyil. Feil hərəkət, proses, bildirməsi etibarilə leksik layın içərisində daha geniş sferanı əks etdirir, qrammatik kateqoriyalarının zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir, idarəetmə qabiliyyəti və cümlədə fikir bildirməyi baxımından söyləmdə əsas yer tutur. V.Humbolt feili “cümlənin canı” adlandırır¹. V.Vinoqradov isə göstərir ki, feil predikat olaraq bütünlükdə cümləyə həyat və ruh verir, belə ki, feil konstruksiyaları cümləyə həlledici təsir göstərir².

Türk dillərində feilin araşdırılması sahəsində müəyyən təcrübə vardır. M.A.Kazım-bəydən başlayaraq müxtəlif dilçilər tərəfindən ayrısı-ayrı türk dillərində feil haqqında çoxlu sayda araşdırmalar aparılmışdır.

Türkoloji dilçiliyin tarixi yazılırkən, metalinqvistik səviyyədə sözügedən fənnin əsasları, mənbələri və əsas fikri inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilərkən XII əsrdən etibarən türk dillərinə aid öncə ərəb dilçiliyi, sonra isə Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yazılmış müxtəlif linqvistik səciyyəli əsərlərdən, lüğət-qlossarilərdən, eyni zamanda qrammatika kitablarından və həmin kitablarda feil bəhsinə dair yer alan bölmələrdən yararlanılmışdır³.

H.Quliyev feilin semantikasına xüsusi tədqiqat həsr etmişdir. O, yalnız Azərbaycan dilində deyil, ümumiyyətlə, türk dillərində feillərin semantik qruplarını müəyyənləşdirir. Müəllif öz bölgüsündə rus dilçisi Z.M.Vasilyeviçin bölgüsünə əsaslanarsa da, öz mövqeyini də müəyyənləşdirir və belə bir bölgü aparır: 1)hərəkət feilləri; 2)iş feilləri; 3)hal-vəziyyət feilləri; 4)təbiət hadisələrini bildirən feillər; 5)psixi fəaliyyətlə bağlı feillər; 6)səslənmə feilləri⁴.

Qeyd edə bilərik ki, müxtəlif türk dillərinə aid əsərlərdə də buna bənzər mənzərə ilə rastlaşırıq. Burada da vahid bölgünü görmək mümkündür deyil. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, N.K.Dmitriyevin⁵, E.R.Tenişevin⁶ və başqalarının əsərlərində bunu müşahidə edirik. Müəyyən fərqlərin olmasına baxmayaraq, bu əsərlərdəki bölgülər

---

¹ Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва: «Прогресс», 1985, 452 стр.

² Виноградов В.В. Русский язык. Москва, «Высшая школа», 1972, 614 стр.

³ Musayev M.M. Türkoloji dilçilik, Dərslik, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2012,s.54-194.

⁴ Кулиев. Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, 1998. 205 стр.

⁵ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, 607 стр.

⁶ Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков, Москва, 1961.

mahiyyətə bir-birinə yaxındır. Biz bu sahədə xüsusi tədqiqat aparan, digər təsnifatları müqayisə edib öz təsnifatını verən H.Quliyevin bölgüsünü əsas götürərək aşağıda fikrimizi izah etməyə çalışacağıq.

Feil digər qrammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müxtəlif leksik-semantik anlam özəlliklərinə, məna sahələrinə və konnotativ çalarlıqlara malikdir. Və belə bir anlam, məna və çalar müxtəlifliyi də zəngin söz yaradıcılığı imkanlarının aqılütinativ üsulla gerçəkləşməsinə yol açmaqdadır. Feil əsasında gerçəkləşən söz yaradıcılığı imkanlarını iki istiqamətdə müəyyənləşdirmək olar: 1.Feildən yaranan adlar; 2.Feildən yaranan feillər. Birinci maddədə göstərilən adları da isimlər və sifətlərin fonunda, iki yarımbaşlıq altında tədqiq edəcəyik.

II fəslin ikinci yarım fəslə "Oğuz qrupu tük dillərində feildən yaranan isimlər" adlanır. Türk dillərində isimlərin böyük bir qismi feil köklərinə müəyyən sözdüzəldici şəkildə artırılması ilə əmələ gəlir. Bu şəkildə müxtəlif semantik isimlərin düzəldilməsinə xidmət edir. Türk dillərində feil əsaslarından müxtəlif sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə, əsasən, isim və sifətlərin düzəldilməsində istifadə edilir. Oğuz qrupu türk dillərində feildən isim düzəldən bir qrup şəkildə nəzərdən keçirək. Qeyd edək ki, göstərdiyimiz misallar "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti", "Türkcə sözlük", "Türkməncə-Rusca sözlük", "Qaqauz türkcəsi sözlüyü"ndən götürülmüşdür.

-aq, -ək, -iq, -ik, -uq, -ük, -q, -k, -ğ

Azərbaycan dilində bu şəkildə hərəm və təfəkkür, həm də nitq feillərindən əmələ gələn isimlər yaranır. Bunlara misal olaraq *bataq* (ADİL I,245); *bələk*(ADİL I 273); *dəyişək*(ADİL I, 609); *kəsək*(ADİL II, 690); *istək*(ADİL II, 581) və s. sözləri göstərmək olar. Türkiyə türkcəsində hərəm feillərindən yaranan isimlər isə bunlardır: *atak*(TS I, 100) – hücum, həmlə; *binek*(TS I, 191) - minməyə yararlı at və s.; *bezek*(TS I, 180); *bıçak*(TS I, 180); *değişik-fərqli*(TS, 346); və.s. Türkmən türkcəsi: *dönük* - satqın(T-RS, 282); *qoraq* – mühafizə(T-RS, 189); *biçik* – axta(T-RS, 105) və s. Qaqauz türkcəsi: *açık* - 1)Açıq, 2) Səmimi(Qaq. TS, 4); *bölük* - *bölük*, qism, qrup(Qaq. TS, 40); *bunak* - aqlını itirmiş qoca(Qaq.TS, 42).

Bu şəkildə mənşəyi haqqında dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi dilçilər qeyd edilən şəkildən "az məhsuldar şəkildə" adı altında danışır və onları funksional-genetik cəhətdən eyni tipli göstərici hesab edir və həmin formaların aşağıdakı kimi tarixi inkişaf prosesi keçirdiyini göstərir: *-qak// -qık, -aq// -ık, -q, -k*. Azərbaycan dilindəki

çökük-çökək, dəyişək - dəyişik kimi paralellərdə bu şəkilçilərin yaxın semantikaya malik olması görünür. Türk dilində bu şəkilçi daha çox məhsuldarlıq qazanmaq üzrədir.

Orta əsr lüğətlərdə *tarğak* – daraq(MK DLT, 508) kimi sözlərdə *-aq* şəkilçisinin invariantı olan *-ğak* şəkilçisi işlənmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar *-aq* şəkilçisinin formalaşmasında *-k* şəkilçisinin rolunu xüsusi qeyd edirlər. Məsələn, B. Serebrennikov və N. Hacıyeva feil əsaslarından ad düzəldən *-k* şəkilçisini qədim şəkilçi sayır və hərəkətin nəticəsini bildirdiyini, genetik cəhətdən *-lk* şəkilçisi ilə bağlı olduğunu göstərirlər¹.

-qa, -ğa, -ga, -gə.

Azərbaycan türkcəsində isimlər: *döngə*(ADİL I, 681); *bölgə*(ADİL I, 347); *qovurğa*(ADİL III, 190); *sümürgə*(ADİL IV, 169); *Sızqa*(ADİL IV, 111) sözü isə sifətdir. Türkiyə türkcəsində isimlər: *bölge*(TS I, 220), *çizge*(TS I, 315), *dizge* (TS I, 387), *kavurga* (TS II, 818), *sömürgə*(TS II, 1332), *yonga*(TS II, 1640). Türkmən türkcəsində: *duralqa*-dayanacaq(T-RS, 286), *tatalqa* – dəstək(T-RS, 646), *qovurqa*–qovurğa(T-RS, 182), *qemirtqe*–balaca kal yemiş(T-RS, 170);

Azərbaycan dilinin qrammatikasında *-qa, -ğa, -ga, -gə* şəkilçisi məhsuldar şəkilçi deyil. Tahsin Banguoğlu “Türkcenin qrameri” adlı əsərində “*ge*” şəkilçisi barədə deyir: “Qədim türkcədə olduqca geniş şəkildə və müxtəlif mənalı adlar və sifətlər düzəldən bu şəkilçinin daha qədim bir *-ge-g* birləşməsindən yarandığını güman edirik”².

A.N.Kononov bu qeyri-məhsuldar şəkilçini *-gi* şəkilçisinin fonetik variantı hesab edərək onunla hərəkətin nəticəsi və aləti mənalı feili adlar yaradıldığını qeyd edir³.

Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərində *yoriğa*(MK DLT, 695) şəklində, İbn – Mühənnə lüğətində *bilgə*(İbn Müh.76), Əbu Həyyan lüğətində *qovurğa*(Əbu Həy., 46) şəklində işlənmişdir.

-im, -im, -um, -üm, -m şəkilçisi *-ma, -mə* morfoloji əlaməti ilə eyni mənşədən olub, onun daha qədim forması kimi qiymətləndirilə bilər. Dilin tarixi inkişafı prosesində sözügedən şəkilçinin samitində metateza

¹ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков, Баку, 1979.

² BanguoğluTahsin. Türkcenin qrameri. Türk tarih kurumu basım evi. Ankara 1986.s. 241

³ Кононов А. "Грамматика современного турецкого литературного языка". Издательство Академии Наук СССР. М – Л. 1956., s 114

hadisəsi baş vermiş və bunun nəticəsində onun qapalı saiti açıq saithə əvəz olunmuşdur. Bu şəkilçi obyekt, hadisə, ölçü, vasitə, proses adı və yer bildirən isimlər düzəldir. Bu şəkilçinin numerativ söz düzəltdiyi hallar da vardır. Məsələn: bir içim su, bir tutam ot, bir udum hava, bir atım barıt Adanın elə bir atım barıtı varmış, desənə¹. Oğuz qrupu türk dilləri içərisində sözügedən şəkilçi vasitəsilə ən çox çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində feillərdən isim düzəltilməkdədir. Məsələn: Azərb.: *doğum, ölüm, geyim, doğram, tutum, tutam, içim, atım, aşırım, biçim, bölüm*; Türk: *doğum, ölüm, doğram, atım*; Türkmən: *oytum, quyum, qörnüm*; Qaqauz: *yudum*(içim), *atım* və s.

II fəslin üçüncü yarımfəslə “Oğuz qrupu türk dillərində feillərdən yaranan sifətlər” adlanır. Adlar arasında xüsusi yer tutan nitq hissələrindən biri də sifətdir. Oğuz qrupu türk dillərində feil köklü sifətlərin yaranması aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir.

-aq, -ək, -ıq, -ik, -uq, -ük, -q, -k, -ğ

Bu şəkilçilər vasitəsilə oğuz qrupu türk dillərində feildən müxtəlif mənəli sifətlər əmələ gəlir. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində: *oturaq*(ADİL III, 533), *parlaq*(ADİL III, 577); Türkiyə türkcəsində: *batak*(TS I, 156) - çökən torpaq, *bitek*(TS I, 200) - məhsuldar torpaq;

Qaqauz türkcəsində: *bulanık* - 1) Bulanıq. 2) Açıq olmayan, oxunuşu çətin olan (Qaq.TS, 42), *tutnuk* - 1) Qısıq. 2) kəkəliyən, pəltək.(Qaq.TS, 247), *sürçük* - 1) Ayağını sürütən adam. 2) Avara dolaşan adam (Qaq.TS, 228). Türkmən türkcəsi: *annırak* – bağırən, hönkürən (T-RS, 47), *basık-xırılı* (T-RS, 75) və s.

M.Kaşğari “Divani-lüğət-it türk”: *ezmek-ez+ik* (MK DLT, 39); *yolmaq – yol+uğ* (Mk DLT, 155); *açmaq-aç+uk* (MK DLT, 29);

Feildən ad düzəldən şəkilçilər sırasına *-ılı, -ili, -ulu, -ülü* şəkilçiləri də daxildir. Bu şəkilçi həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkcəsində əsasən sifət düzəldir. Bəzən bu şəkilçi ilə düzələn isimlərə də rast gəlmək olur.

-ılı, -ili, -ulu, -ülü şəkilçilərindən Türkiyə türkcəsində feillərdən sifət düzəltmək üçün istifadə edilsə də, Azərbaycan dilindəki *tikili, yaralı* kimi sözlər şəkilçinin feildən isim düzəltmək üzrə inkişaf edə biləcəyini göstərir. Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisədə Türkiyə türkcəsində

---

¹ Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Ali məktəblər üçün dərslik, “Elm və təhsil”, Bakı, 2010, s 58; Musağlu, Mehman *Kemal Abdullanın Eserleri Türkiyə Türkcəsində*, Kültür Ajans Yayınları, Ankara, 2010, s. 244

sözügədən şəkilçinin daha məhsuldar olduğu müşahidə edilir. Feili sifətlərin mənasına yaxın olan bu formant vasitəsilə yaranmış feili adların Azərbaycan dilində leksik vahidlərlə deyil, feili sifət formaları ilə qarşılığını tapması da bununla bağlıdır. Türkiyə türkcəsindəki yeni sözlərin bir qrupunu Azərbaycan dilində də müşahidə edirik. Hər iki dildə müşahidə edilən leksik vahidlər ümumdil neologizmləridir.

Vecihe Hatiboğlu isə sözügədən şəkilçininin etimologiyasını aşağıdakı şəkildə belə izah edir: “-ılı, -ili, -ulu, -ülü” şəkilçisi *-ı+lı* şəkilçilərinin birləşməsiylə feil köklərindən sifət düzəldir; *bas-ı-lı, diz-i-li, yaz-ı-lı* və s.¹

Bu şəkilçilərə misal olaraq Azərbaycan türkcəsində: *əkili* - əkilmiş (sahə)(ADİL, 77), Qaqauz türkcəsində: *dizili*–düzülü(Qaq.TS, 77), *döşəli* -Döşəli(Qaq.TS, 82), *tıkalı*–tıxalı(Qaq.TS, 242); Türkiyə türkcəsində: *asılı, çevrili, ekili, gömülü*;

ılı, -ili, -ulu, -ülü şəkilçilərindən Türk və Qaqauz türkcələrində feillərdən sifət düzəltmək üçün istifadə edilsə də, Azərbaycan dilindəki *tikili, yaralı* kimi sözlər şəkilçinin feildən isim düzəltmək üzrə inkişaf edə biləcəyini göstərir. Şəkilçinin mənşəyi məsələsi mübahisəlidir. Türk tədqiqatçılarından T.Banguoğlu *-ili* şəkilçisi ilə formalaşmış sifətləri ayrıca öyrənərək mənşəyinə görə bu şəkilçinin *-il+igi>ili* fonetik inkişafının nəticəsi kimi qəbul edir.

-qan, -kən, -ğan, -kən şəkilçiləri də feillərdən ad yaradan şəkilçilər sırasındadır. Bu şəkilçi hər iki dilin istər qrammatikasında, istərsə də leksikonunda feildən sifət düzəldən məhsuldar şəkilçi kimi özünü göstərir. Azərbaycan dilində bu şəkilçi ilə hərəkət feillərindən aşağıdakı adlar yaranır: *asilqan, dalaşqan, döyüşkən, çalışqan, ilişkən, oynaqan*; Türkiyə türkcəsində də bu şəkilçi vasitəsilə hərəkət feillərindən yaranan sifətlər vardır: *atılqan, çekingen*(utancaq), *değişken, direşken, dövülgen, dövüşken, erigen*(tez əriyən); Qaqauz türkcəsində: *alışkan* - vərdeşkar(Qaq.TS, 10); *dalaşkan*-1) dalaşqan; 2) hücumçu(Qaq.TS, 65); *yapışkannık*-yapışqanlıq Qaq.TS, 257), *baargan*–Bağiran(Qaq.TS, 26); Türkmən türkcəsi: *çalşaqan*–çalışqan(T-RS, 720), *çapaqan*(T-RS, 722), *qeyneqen*–son dəblə geyinən(T-RS, 169), *qüleqen*(T-RS, 219).

Qədim türk dilində *-gen* sifət-feil şəkilçisi Türkiyə türkcəsində bir tərəfdən damak səsinə itirərək eyni mənada *-en* sifət-feilini, digər tərəfdən

---

¹ Hatiboğlu Vecihe Türkcenin ekleri Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.1974, s.76-77.

də damak səsini qoruyub mənaca fərqlənmişdir və "alışkanlıq" sifətləri düzəltmişdir; *çalış+qan, unut+kan*.

II fəslin dördüncü yarımfəslə "Şəkilçilərin polifunksionallığına dair" adlanır. Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, dil bütövlükdə bir sistemdir, o dəyişir və inkişaf edir. Şəkilçilər isə onun kiçik və əhəmiyyətli bir hissəsidir. Ancaq dilin quruluşundan asılı olaraq şəkilçilərin törəməsi və inkişafı, onun polifunksionallığı hər bir dilin morfoloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. "Morfoloji səviyyəsi olan bütün dillər üçün universal xarakter daşıyan leksik vahidlərdən şəkilçilərin törəməsi, onların inteqrasiyası və diferensiallaşması dilin yeni qrammatik elementlərinin yaranması ilə müşayiət olunur. Leksik vahidlərə qoşulmaqla onlar insanın şüurunda mövcud olan fikirlərin kamil, bitkin ifadəsi üçün əvəzsiz xidmət göstərir" ¹.

Hər bir morfoloji vahidin öz mənə tutumu var və həmin morfemin atributu da odur. Polifunksional vahidlərdə isə bu baxımdan maraqlı məsələlər özünü göstərir. Deyək ki, *-iş⁴* şəkilçisi feilin həm növ, həm də isim düzəldən şəkilçisidir. Çünki polifunksionallıq sinkretizm əlaməti olmaqla əksərən morfoloji baxımdan əks qütblərdə dayanan vahidlərdə özünü göstərir. Eyni zamanda hər bir polifunksional vahiddə müstəqil olaraq potensial mərkəz vardır. Potensial mərkəzlərin xüsusiyyətləri diferensiallaşma istiqamətindən asılıdır. Məs.: *-ğu²* şəkilçisi Müasir Azərbaycan ədəbi dilində feildən isimdüzəldən şəkilçidirsə, uyğur dilində feilin lazım formasının şəkilçisidir.

Müasir türk dillərində uyğur dili istisna olmaqla, – *gu²* şəkilçi forması qədim sözyaradan şəkilçi kimi rast gəlinir–proseslərin adları, vəziyyətləri, əlamətləri şəklində işlədilir. Məsələn, azerb. *bölgü, sarğı, duyğu, bitki*; qaqauz: *bıçkı, uyku, yazqı*; türkmən: *burğu, bilqi, sevqi*; Yaxud: *-qan, -ğan* şəkilçilərinə baxaq. Azərbaycan dilində feildən sifət düzəldən şəkilçidirsə, qaraqalpaq dilində nəqli keçmiş zamanın formantıdır.

Bununla əlaqədar xatırlayaq ki, müasir türk dillərində feili ad şəkilçilərinin müxtəlifliyi və onların morfoloji anlamda funksional rəngarəngliyi sinkretizm aspektində izah oluna bilər.

Eyni formanın müxtəlif türk dillərində fərqli funksiyalar yerinə yetirməsi diferensiallaşmanın pratürkdə getdiyini və dialektlər üzrə

---

¹ Hüseyinov Ş. Q. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı (şəkilçilər). Bakı, BDU, 2003, s.130

funksiyalardan birinin morfoloji motivləşməyə məruz qaldığı, sabitləşdiyi yəqin olunur, Məs.: *-an*² şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində feili sifət şəkilçisidirsə, türkmən dilində keçmiş zamanın göstəricisidir¹. Eləcə də yakut dilində feili bağlama şəkilçisidir (müq. et: *anda*²; *an+* da).

Digər bir şəkilçiyə diqqət yetirək. Məsələn, *elə* şəkilçilər vardır ki, iki funksiyanı yerinə yetirməli olur: Məs.: *-ma*² I. Məsdər. II. Feildən isim düzəldən şəkilçi(müq. et: *yarmaq~yarma*). Digər tərəfdən isə, müəyyən əlamətləri qoruyur. Azərbaycan dilçiliyində bu sahənin doktorluq dissertasiyası səviyyəsində tədqiqatçısı Ş.Q.Hüseynov bu tipli faktları belə ümumiləşdirir: “Feili-ad sinkretizminin parçalanması onlara artırılan şəkilçilərin funksional diferensiallaşması ilə nəticələnmişdir. Qeyd olunan sinkretik kökün ad və feil üzrə inkişafı sinkretik şəkilçilərin də morfosemantik təyinatını müəyyənləşdirir”². Bu tipli ümumiləşdirmələr türk dilləri kontekstində də özünü doğruldur və biz də bununla razılaşıırıq. Oğuz qrupu türk dillərində feili ad şəkilçilərinin polifunksionallıq kontekstində tədqiqi nəzəri dilçilik baxımından da əhəmiyyətli dir.

Dissertasiyanın **III fəslı “Oğuz qrupu türk dillərində ad yaratma modelləri”** adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. I yarımfəsil “Feildən ad yaradan düzəltmə söz modelləri” adı ilə verilmişdir.

Adyaratmanın müxtəlif forma və modelləri vardır. Adların çoxu məhsuldar şəkilçilər vasitəsilə yaranırsa, bir qismi də qeyri-məhsuldar şəkilçilər vasitəsilə yaranır. *Elə* şəkilçilər var ki, onlara yalnız bir neçə sözdə rast gəlinir. Bizim fikrimizcə, belə şəkilçilərin “bir-iki” sözdə qalması ya həmin şəkilçinin arxaikləşməsindən, ya da ölü şəkilçiyə çevrilməsindən xəbər verir. Araşdırma nəticəsində belə sözlərə rast gəlmişik. Məsələn, *atlan+bac*(ADİL I, 162) sözü. Bu sözdən başqa dilimizdə *-bac* şəkilçisi ilə feildən yaranan digər ada rast gəlinmir, o cümlədən də başqa oğuz qrupu türk dillərində də belə bir sözdüzəltmə modelinə təsadüf edilmir. Başqa bir nümunə - *bat+-daq*(ADİL I, 245), qızart *+-daq* (ADİL III, 155). Bu şəkilçiyə də iki sözdə rast gəlinir.

Ümumiyyətlə, feildən ad yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *boğ+-un+-uq*(ADİL I, 332), *{bula,*

---

¹ Hüseynov Ş. Q. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı (şəkilçilər). Bakı, BDU, 2003, s.89

² Hüseynov Ş. Q. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı (şəkilçilər). Bakı, BDU, 2003, s.130

bur, doğra, yanılı, ov, yax }+mac, *çat*+al, {*çeynə, doğra, dola, anla, ye* }+m, *çix*+daş, *dal*+ğic;

Azərbaycan dilində olduğu kimi çağdaş Türkiyə, türkmən və qaqauz türkcələrində də qeyri-məhsuldar şəkilçilər vasitəsilə yaranmış adlara rast gəlinir: Məsələn, Türkiyə türkcəsində: *bak+aç*, *bi+elge*(torpağın bitki yetişdirmə gücü), *boğ+unuk*, *bük+lüm*, *çek+ic*, *çek+ül*(fiz. ucuna kiçik bir ağırlıq bağlanmış, yerin cazibə qüvvəsini təyin etmək üçün qurğu); Türkmən türkcəsində: *qeyinjen*–dəblə *geyinən*(T-RS, 169), *araçək* – sərhəd (T-RS, 49), *qovurdak*–*qovurma*(T-RS, 182), *alımsak*–*hədiyyə verən adam* (T-RS, 43), *bulançək*–*bulanıq*(T-RS, 119), *qezelenç*–*gəzinti*(T-RS, 168) və s. Qaqauz türkcəsində: *aldancək* - 1)Saf, tez aldanan insan; 2)Saxta Qaq.TS, 9), *süzcek* - *süzgəc*(Qaq.TS, 229).

Tü+*k* modeli. Hamımızın sadə söz kimi tanıdığımız və işlətdiyimiz tük sözü əslində feildən yaranan düzəltmə ad kimi işlənmişdir. *Tü* arxaikləşmiş birhecalı ölü köklərdən biridir. *-k* şəkilçisi *tü* kökünün tərkibində donmuşdur. Qədim türk dilində *tü* kökü “sədd çəkmək, örtmək” mənalarında işlənmişdir. M.Kaşğarının lüğətində *tü*(MK DLT, 582) sözünün yun, tük mənalarında olduğu qeyd edilmişdir.

Gör+*k* modeli. *Gör* sözündən hərəkətin nəticəsini bildirən görk ismi əmələ gəlmişdir. N.A.Baskakov bu sözü tarixi-tipoloji cəhətdən izah edərək göstərir ki, həmin leksik vahid ilkin *kök*+*k* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış, “obraz”, “gözəllik” mənasındadır¹. Bu sözə M.Kaşğarının lüğətində *körk*(MK DLT, 330) formasında – gözəllik mənasında rast gəlirik.

Qayı+*q* modeli. Bu söz qədim türk abidələrinin dilində *кбай* şəklində işlənmişdir. V.V.Radlovun lüğətində *кай/кайь* feili “sürüşmək”, “süzmək”, “süzüb getmək” mənalarında izah edilmişdir. *Kay*(mak) feili hal-hazırda Türkiyə türkcəsində elə “sürüşmək” mənasında işlənməkdədir. *Kay*(MK DLT, 262) sözünə M.Kaşğarının lüğətində meyl etmək, sürüşmək, caymaq, iltifat etmək mənasında işlənmişdir.

Or+*aq* modeli. Müasir dilimizə *or* kökü arxaikləşərək asemantik elementə çevrilmişdir. *Or*(MK DLT, 394) ölü feil kökü M. Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində “ormaq”, “biçmək”, “kəsmək” mənalarında işlənmişdir. *Or* feili dilimizin ilkin dövrlərində *-qaq*

---

¹ Баскаков Н.А. Историко – типологическая морфология тюркских языков. Москва, Наука, 1979, s. 205 – 208.

şəkilçisini qəbul etmiş, *orqaq* şəklində işlənmişdir. Dilin sonrakı inkişafı nəticəsində “oraq” şəklinə düşmüşdür. Müasir Azərbaycan dilində alət adı kimi işlənir.

İl+-gək modeli. İlk baxışdan görünən bu söz əslində feildən yaranan düzəltmə addır. Belə ki, *il* feili qədim türk dillərində “ilişdirmək”, “qarmaqlamaq”, “bağlamaq”, “bir-birinə keçirmək” mənalarında işlənmişdir. M.Kaşğarının lüğətində *il*(MK DLT, 215)–ilişmək, ilmək anlamında göstərilmişdir. Çoxdan kökü öz müstəqilliyini itirmiş *ilgək* sözünü müasir Azərbaycan dilində kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyil. Azərbaycan dilində ilmək, ilişmək, Türk dilində ilişki(əlaqə) sözlərinin kökü həmin *il* formasıdır. Bu ada qumuq dilində *il-qik*, *il-kik*, *gil-kek*, qaraçay-balkar dilində *il-qek* variantlarında rast gəlinir.

Çis+-gin modeli. *Çis* feili türk dillərində “çisəmək”, “çisələmək”, “narın yağmaq” mənalarında işlənən ölü sözlərdəndir. Bu feildən *çiskin* (narın yağış) mənalı isim əmələ gəlmişdir. M.Kaşğarının lüğətində *çi*(MK DLT, 145) sözünə - torpaqda yaş, nəm mənasında rast gəlirik. Fikrimizcə *çi* sözü əvvəllər çiləmək sözünün kökü olmuş(çi+lə+mək), sonralar inkişaf edərək *s* fonemini qəbul edərək *çis* sözünə çevrilmiş və *çisgin* sözünün əsasını təşkil etmişdir.

III fəslin ikinci yarımfəslə “Feildən ad yaradan mürəkkəb söz modelləri” adlanır. Türk dillərinin qrammatik quruluşunun qədim dövrlərində uzun müddət sadə sözlərdən mürəkkəb sözlərin yaranması aparıcı istiqamət olmuşdur. Sonralar mürəkkəb sözün tərkibində olan bir sözün(daha çox ikinci sözün) şəkilçiyə çevrilməsi yolu ilə yeni morfoloji proses meydana gəlmişdir. Bununla belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kökü mürəkkəb sözə bağlanan və müasir dilimizdə düzəltmə adlandırdığımız vahidlərin də mənşəyi sintaktik birləşmələrə gedib çıxır. Sözdüzəldici şəkilçilərin sözdən törəməsi və düzəltmə sözlərin böyük bir qisminin semantik cəhətdən cümlələrə ekvivalentliyi fikri də mülahizəmizə haqq qazandırır.

Oğuz qrupu türk dillərində də digər dillərdə olduğu kimi, mürəkkəb adlar əsasən iki komponentdən ibarət olur. Çoxkomponentli mürəkkəb sözlərə isə türk dillərində az təsadüf olunur. Oğuz qrupu türk dillərində bir tərəfi feil olan mürəkkəb adları bir neçə model əsasında izah etmək olar:

I. İ+F+-an/-ən; -ar/-ər; -maz/-məz=MA

Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi feil və feili sifət şəkilçisindən ibarət olan mürəkkəb adlar. Komponentlərdən biri feil olan mürəkkəb adlar yanaşma və idarə əlaqəsilə də birləşirlər. Yanaşma əlaqəsilə birləşən

mürəkkəb adların hər iki komponenti isim olur. Lakin idarə əlaqəsilə birləşən isimlərin iki komponentindən biri feil və ya feili sifət də ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində: *günəbaxan*, *aşsüzən*, *ağacdələn*, *otbiçən*, *günbatan*, *gündoğan*, *taxıldöyən*; türk dilində: *dalgakıran*, *günebakan*, *buzkıran*, *ağackakan*(ağacdələn), *demirkapan* və s. (İ+F+ar/ər=MA): məsələn, türkmən dilində: *orunbasar*, *atbakar*; qaqauz dilində: *qündördü/qündendi*(günəbaxan), *səsiçeker*. (İ+F+-maz, -məz): Azərbaycan dində: *əlçatmaz*, *gözəgörünməz*, *qayçıbatmaz*; qaqauz dilində: *kuşkondurmas*(otu)(xınağülü). İsim və feili sifət birləşməsindən əmələ gələn yeni isimlərin adətən birinci tərəfi ikinci tərəflə obyekt müasibətində olur. Birinci tərəf üzərində müəyyən proses, keyfiyyət dəyişməsi baş verir.

II. S+(F+an/ən//ar/er=FA) = MA

Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi feildən və feili sifət şəkilçisindən ibarət olan mürəkkəb adlar: Azərbaycan dilində: *beşatan*, *üçaçılan*; türkmən dilində: *altatar*, *bəşatar*.

III. F+F=MA

Hər iki tərəfi feillə düzələn mürəkkəb adlar: Azərbaycan dilində: *gizlənqaç*, *aldıqaç*; türkmən dilində: *qonanaltdı*, *aldımqaç*, *yıkakaldı*(oyun adları), *alqır*(vəhşi heyvan); türk dilində: *vurtut*(vuruşma), *altut*(qarmaqarışıq), *durdinlen*(dincəliş).

IV. F+ha/a/ə+F=MA

Təkrar olunan iki feilin arasına ha, a, ə ünsürlərini artırmaqla mürəkkəb ad əmələ gəlir və bitişik yazılır: *vurhavur*, *gəlhagəl*, *yehaye*, *çalhaçal*, *basabas*, *tutatut*, *kəshakəs* və s. Belə mürəkkəb adlara ancaq Azərbaycan dilində rast gəlirik.

V. İ+(F+-ma//mə; 1q⁴; 1c1⁴=FA)=MA

İsim+düzəltmə söz; *boğazdöymə*, *göbəkəsmə*, *gözbağlayıcı*, *gözüaçıq*, *gözübağlı*, *qanaxma*, *yükdaşıma*, *ürəkkeçmə*, *ürəyiaçıq*, *ürəyisınıq*

VI. FA+FA=MA

Qoşa sözlərdən ibarət mürəkkəb adlar. Mürəkkəb adların bu qrupuna daxil olan adlar sinonim, antonim sözlərdən və s. ibarət olur: Azərbaycan dilində: *gediş-gəliş*, *alış-veriş*; türkmən dilində: *qelmek-qitmek*, *alış-beriş*, *alqı-berqi*, *aluv-satuv*, *akan-dökən*; qaqauz dilində: *delim-deşim*, *baarış-çurış* və s.

VII. FDİ+FDS=MA

Feil köklü düzəltmə isim və sifətlərin təkrarı ilə: *axın-axın*, *cırıq-*

cırıq, cızıq-cızıq, qucaq-qucaq, saçaq-saçaq, kəsik-kəsik.

VIII. FDS+FDS=MA

Düzəltmə sifətin təkrarı ilə: *əzik-əzik, xıncım-xıncım, qaynar-qaynar, qırış-qırış, qıvrım-qıvrım, uzaq-uzaq, yanıq-yanıq, yazıq-yazıq, yarı-yarı, açıq-açıqına.*

IX. FA+?=MA

Bir tərəfi ayrılıqda işlənə bilməyən mürəkkəb sözlər: *əzik-üzük, kəsək-küsək, qoruq-qaytaq, tör-töküntü, yır-yığış, yorğun-arğın, sınıq-salxaq.*

Bəzi tədqiqatçılar mürəkkəb sözlərin kriteriyasını, ancaq məzmunə əsaslanaraq müəyyən etməyə çalışmışlar. Bəziləri isə də mürəkkəb söz üçün meyar olaraq ancaq formanı nəzərə alırlar. Lakin forma və məzmun vəhdətdə götürülməlidir. Azərbaycan və türkiyə türkcələrinin dialektlərində də bu formalı mürəkkəb sözlərə rast gəlirik. Məs, *altıaçıx*(ADDL, 23) Şəki - talvar, *çatmakeçən*(ADDL, 91) Gəncə, Xanlar - qoyun budunun uc hissəsində qarmaq keçirilən yer, *çıxmayara*(ADDL, 99) Naxçıvan, Şahbuz - sızanaq, *ignəutalmaz*(ADDL, 231) İmişli - bacarıqsız, *ilməbasma*(ADDL, 233) Salyan - işlək, zirək, *keçiqran*(ADDL, 244) Culfa, Salyan – soyuq; *alğın-salğın*(DS I, 214) (Burdur) - kənd muxtarının kəndlidən aldığı pul, *artık-eğsik*(DS I, 334) Niğde - gerçəyə uymayan; *basakbaşı*(DS II, 537) Çakırköy - nərdivan başı, *basuk dilli*(DS II, 549) Bolu - kəkələyən və s.

Türk dilçiləri Türkiyə türkcəsində mürəkkəb sözləri müxtəlif yönümdən araşdırmışlar. Muharrem Ergin yazır: “Mürəkkəb sözlər birdən çox sözü özündə birləşdirir və məna baxımından bir bütünlük təşkil edir. Mürəkkəb sözlər hər hansı bir əşyanı və ya hadisəni müəyyən edən sözlər toplusudur”¹.

III fəslin üçüncü yarım fəslə “Türk dillərində cümlə - söz modelləri” adlanır.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb sözlərin başqa bir növü də vardır ki, bunlar cümlə tipi əsasında yaranır, cümlənin semantik-konseptual dəyişməsindən əmələ gəlir. Akademik Məmmədəğa Şirəliyev “Cümlə-söz” adlı məqaləsində bu cür sözləri bir neçə qrupa bölür və göstərir ki, cümlə-sözlərə əsasən tematik söz qruplarında—oyun, toy, mərasim, məişət əşyaları, şəxs adlarında rast gəlinir: 1. Şəxs adları: *Tanrıverdi, Xudaverdi,*

---

¹ Ergin Muharrem. Türk dil bilgisi."Bayrak/Basım/Yayım/Tanıtım". İstanbul 2008. 407 səh., s.374).

2.Oyun adları: *toqqadöydü, keçigirdibostana, yoldaşsənikipardı, anaməniqurda vermə*. 3. Parça adları: *alışdım-yandım, gendədur, hacımənəbax, pintiməni geyməsin, küçəmənədarğəlidir*. 4.Toy adətləri ilə bağlı olan cümlə-sözlər: *paltarkəsdi, ayaqaçdı, xınayaxdı, gəlinatlandı* və s.¹ Oğuz qrupu türk dillərində belə cümlə-söz modelləri az da olsa vardır. Azərbaycan türkcəsində yuxarıda göstərilən sözlərlə bərabər Türk və türkmən türkcələrində də cümlə formalı sözlərə rast gəlirik. Məsələn, Türkiyə türkcəsində, hünkarbendü–yemək adı(TS, 659); Türkmən türkcəsində: *görüppaçdı–gizlənpaç*(T-RS, 203), *qörkezqiç–məlumat kitabçası*(T-RS, 201) və s.

Cümlə - sözlərdə müxtəlif situasiya və proseslərin dinamik əlamətləri əks olunmuşdur. Bu cümlə - sözlərdə hərəkət feilləri ilə ifadə olunmuş xəbərin olması vacib əlamətlərdən hesab olunur. Bir neçə misala nəzər salaıq. Məsələn, Bir çox dilçilər predikasiyanın nominanta keçməsinə qəbul etmirlər. Onlar belə fikirdədirlər ki, dəyişkən cümlə modelindən söz yarana bilməz. Akademik M. Şirəliyev məşhur frazeologiya mütəxəssisi A.V.Kuninə istinad edərək onun “İngilis dilinin frazeologiyası” əsərindən belə bir sitat gətirir. A.V.Kunin belə bir prosesin olmasını rədd edərək yazırdı: “Dəyişkən cümlə modelindən heç vaxt söz yarana bilməz”²

Müşahidələr göstərir ki, bu cür cümlə - söz modelləri Azərbaycan dilinin şivələrində daha çox işlənir. Məsələn, *qonşubağrıçatdasın*(Bakı, Salyan, Şuşa) – ipək parça adı(ADDL, 310), *aybabaqorxuram*(Ağdam) - uşaq oyunu adı(ADDL, 30), *anaməyiqurdavermə*(İmişli)–oyun adı(ADDL, 24) və s.

Belə cümlə-söz modellərinə özbək dilinin antroponim sistemində də rast gəlirik. Özbək dilçisi E.A.Beqmatov bu sözləri feili antroponimlər adlandırır və onları iki hissəyə bölür: 1. bütöv feili antroponimlər; 2. yarımqıç feili antroponimlər. O göstərir ki, yarımqıç feili antroponimlərdə feildən başqa nitqin başqa bir hissəsi də iştirak edir. Ancaq adın strukturunda sintaktik bağlılıq baxımından aparıcı rol feilidir. Məsələn, *Dustkeldi, Jumakeldi. Tuydimurod, Berdişükür, Keldimuxommed* və s.³

---

¹ Ширалиев. М. Ш. Предложение-слово. Современные проблемы литературоведения и языкознания. Москва, 1974, s. 467-468.

² Yənə orada s. 468

³ Бегматов. Э. А. Глагольные антропонимы. Тюркская ономастика, Алмата, 1984. s. 200

Misallardan göründüyü kimi cümlə-söz modellərində cümlənin, demək olar ki, bütün üzvləri iştirak edir. Bizim məqsədimiz burada cümlə-sözləri sintaktik baxımdan tədqiq etmək yox (bu başqa bir tədqiqatın mövzudur), bu cür modelləri dil tipləri baxımdan öyrənməkdir.

Sözyaratmanın ümumi nəzəriyyəsində yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri qiymətləndirmək çətinidir. Biz cümlə tipi deyəndə inkorporativ konstruksiyayı nəzərdə tuturuq. Yəni cümlə=söz modelini. Biz belə hesab edirik ki, Azərbaycan dilində inkorporativ tipə məxsus olan bu əlamətlər tipoloji sapmalardır.

Akademik A.Axundov inkorporlaşan dil tipini belə izah edir: “Ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edən xüsusi növ sintaqmatik vahidlər müxtəlif köklərin birləşməsindən əmələ gəlir. Həmin kökləri müstəqil sintaqmatik vahid, daha doğrusu, söz-cümlə kimi birləşdirən və formalaşdıran köməkçi üsürlər olur”¹.

Hər hansı bir dil tipində digərinin əlamətlərini tapmaq mümkündür. İltisqa dillərdə sözlə cümlənin sərhədi kəskin surətdə fərqlənir. İnkorporlaşan dillərdə isə sözlə cümlənin sərhədi sanki eyniləşir, qrammatik cəhətdən tərtib edilmiş bu və ya digər bir söz özündə həm mübtədə, həm xəbər, həm də tamamlıq və təyini birləşdirir.

Lakin, bütün dil tipləri arasında həmsərhəd ərazilər var. Tipoloji sapmaların elementləri də bu “ərazi”lərdə meydana gəlir. Digər bir tərəfdən bu proses bütün dillərdə söz yaradıcılığı qanunlarının oxşarlığı kimi izah olunur. Məsələn, nitq prosesində hər hansı bir cümləni təşkil edən sözlərin bir yerdə, bir vurğu ilə deyilməsi, onun bir söz çərçivəsində birləşməsinə gətirib çıxarır. Bu isə iltisqaqiliyin texnikası ilə izah olunur. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, iltisqaq və inkorporlaşan dillərin tendensiyaları yetərinə fərqlidir. Ancaq onların sərhədləri müəyyən dərəcədə şərtidir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın əsas elmi-nəzəri müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Oğuz qrupu türk dillərində feildən (ad) sifət yaranan şəkilçilər. “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”, Bakı, 2007. s. 20-24.

2. Oğuz qrupu türk dillərində feildən yaranan mürəkkəb ad modelləri. AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Elmi tədqiqlər”, Bakı, 2007. s. 77-81.

---

¹ Axundov. A. A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006. s. 197

3. Oğuz qrupu türk dillərində feildən isim yaradan şəkilçilər. “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”, Bakı, 2009. s. 22-26

4. Отглагольные сложные имена в огузской группе тюркских языков. «Вопросы тюркологии», Россия, ДГУ, 2009, №4 стр. 32-35

5. Azərbaycan dili şivələrində işlənən feli adların semantikasına dair. “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”, Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş I Beynəlxalq elmi konfrans 3-8 may 2010-cu il, Bakı-Naxçıvan-Gəncə, s. 360-362

6. Процесс словообразования в тюркских языках. «Вопросы тюркологии», Россия, ДГУ, 2010, №5 стр. 7-10

7. Типологические отклонения в тюркских языках (на материалах Азербайджанского языка). «Žmogus ir Žodis», Didaktine lingvistika, Mokslo darbai, Vilnius, 2012, I, стр. 35 – 38.

8. Mahmut Kaşkarlının “Divanü-lüġat-it-türk” eserinde fiil kökenli isimlerin semantik özellikleri. “Тарых жана мурас” түрмөгү. Кыргыз жана Карахандар каганаттары. Куттуу Билим Жана Мамлекет. Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган жыйнак. Бишкек, 2015, s.166-170

9. О полифункциональности некоторых суффиксов образующих отглагольных имен в огузской группе тюркских языков. “Filologiya məsələləri”, Bakı, 2018, s. 144-150.

İxtisarlar:

ADİL-Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. “ŞərqQərb” nəşriyyatı. Bakı: 2006. 744 s.

ADDL - Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. “ŞərqQərb” nəşriyyatı. Bakı: 2007. 568 s.

TS-Türkce sözlük Türkçe Sözlük, 10. BASKI, Türk Dil Kurumu, Ankara: 2005, 2244 s

DS - Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. Ankara, TDK, Ankara Üniversitesi basımevi, 1993, 444s.

T-RS-Туркменско–русский словарь. Под ред.: Баскаков Н.А., Каррыев Б.А., Хамзаев М.Я., Москва, «Сов. Энциклопед.», 1968, 646 s.

Qaq.TS – Gagauz Türkcesinin Sözlüğü. Kültür Bakanlığı Yayınları/1294, Ankara, 1991, 284 s.

MK DLT – Mahmud Kaşğari Divanü lüğət-it-türk. Dörd cilddə, Bakı, Ozan, 2006. 512 s.

ƏH - Əsirəddin Əbu Həyyan Əl – Əndəlusi. Kitab əl – idrak li – lisan əl - ətrak. Bakı: 1992, 114 s.

İM - Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və hiltətül-lisan. Bakı: 2008, 159 s.

**ОТГЛАГОЛЬНЫЕ ИМЕНА В ОГУЗСКОЙ ГРУППЕ
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ**

РЕЗЮМЕ

В диссертации исследуются отглагольные имена в Огузской группе тюркских языков, их создание и словообразовательные модели. По мере необходимости проводятся сравнения с памятниками письменности и фактами других тюркских языков.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, рассматриваются объект и предмет исследования, его основные цели и задачи, теоретические и практические ценности, научная новизна, методы и источники, апробация и структура диссертации.

Первая глава называется «О проблеме изучения словообразования в языкознании». В этой главе освещаются различные мнения ученых-языковедов о проблемах словообразования в теоретическом языкознании. Изучается история словообразования в тюркологии и его синхронные и диахронные аспекты.

Во второй главе, которое называется «Аффиксы создавшее отглагольные имена в Огузской группе тюркских языков» исследуются лексико-семантические группы глаголов, рассказывается о создании существительных и прилагательных с помощью различных аффиксов, сравниваются с средневековыми тюркоязычными словарями и разными диалектами тюркских языков. Изучаются полифункциональность различных аффиксов.

В третьей главе анализируются «Словообразовательные модели в Огузской группе тюркских языков», проводится систематизация слов, образованных морфологическим и синтаксическим способом, изучается приобретение или утрата продуктивности различных аффиксов, прослеживаются некоторые архаичные аффиксы в тюркских языках, сохранившихся до наших дней.

В заключении представлены основные результаты и выводы проведенного исследования.

**VERBAL NAMES IN OGUZ GROUP OF TURKIC
LANGUAGES**

SUMMARY

The dissertation investigates the verbal names in Oghuz group of Turkic languages, their creation and word-formation models. Various written monuments, dictionaries and Turkic languages are investigated in comparative aspect.

The dissertation work consists of introduction, three chapters, conclusion and a list of the used literature.

In the introduction the urgency of the subject, according to the object and the subject of research, its main goals and objectives, theoretical practical value, scientific novelty, methods and sources, testing and thesis structure.

The first chapter is called "On the problem of the study of word formation in linguistics." This chapter highlights the different opinions linguists problems of theoretical linguistics. To study the history of word formation in the Turkic and its synchronic and diachronic aspects.

In the second chapter, which is called "verbal affixes created the names Oghuz group of Turkic languages" studied the lexical-semantic group of verbs, It describes the creation of nouns and adjectives with the aid of various affixes, compared with the medieval Turkic-speaking dictionaries and different dialects of the Turkic languages. We study the multifunctionality of different affixes.

The third chapter analyzes the "Word-formation models in Oghuz group of Turkic languages" are systematized words derived morphological and syntactic way, studied the acquisition and loss of productivity of different affixes, traced the fate of archaic Turkic affixes in languages that have survived to the present day.

In the conclusion of the dissertation the summary of the research work is generalized, new research tendencies are specified.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

НАМИГ САЛЕХ оглы ГАФАРОВ

**ОТГЛАГОЛЬНЫЕ ИМЕНА
В ОГУЗСКОЙ ГРУППЕ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ**

5710.01 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ - 2018